

भारतातील दारिद्र्य व आरोग्याचे दृष्टचक्र

*** प्रा. डॉ. साधना भाऊसाहेब पाटील**

** साहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, किल्ले धारूर.*

भारतीय अर्थव्यवस्थेला गहन समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे. ती म्हणजे दारिद्र्य होय. भारतात दारिद्र्याचा प्रश्न स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भेडसावत आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या समस्येचे स्वरूप बदलते असले तरी देखील ही समस्या कायमच आहे.

दारिद्र्य हेच मुख्यतः दारिद्र्याचे मुख्य कारण आहे. म्हणून दारिद्र्याबरोबर संघर्ष करून लोकांची दारिद्र्यातून सुटका करण्याच्या दृष्टिकोनातून आपल्या देशात नियोजना अंतर्गत अनेक कार्यक्रम राबवण्यात आले. भारतातील नियोजन कारांचा असा विश्वास होता की नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाची फळे झिरपून तळागाळापर्यंत जातील. परंतु नियोजन कारांचा हा आत्मविश्वास अवास्तव होता हे

लक्षात येते. कारण आज तागायत ही समस्या सोडवण्यात यश आले नाही. दारिद्र्य हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागलेला एक शाप म्हणून ओळखला जातो. कारण जगातील एकूण दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश लोकसंख्या ही भारतातील आहे. जागतिक बँकेच्या २००५ च्या अहवालानुसार ४१.६ टक्केवारी भारतीय लोक हे दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत होते.

भारतातील अनेक समस्यांपैकी दारिद्र्य ही भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील एक गंभीर समस्या आहे. दारिद्र्याची समस्या ही भारताला स्वातंत्र्य पूर्व काळापासून भेडसावत असून इंग्रजांच्या राजवटीत देशातील ८० टक्के पेक्षा जास्त लोक दारिद्र्यरेषेतील जीवन जगत होते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

ऑक्टोबर २०१९ मध्ये नोबेल पुरस्कार प्राप्त अर्थशास्त्रज्ञ अभिजीत बॅनर्जी, एस्थर डुफलो आणि मायकेल क्रेमर यांनी आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांचा अभ्यास केला व त्यांना आढळले की गरीब लोक अन्नापेक्षाही इतर गोष्टींना अधिक महत्त्व देतात. जसे ते टीव्ही, वा इतर करमणुकीची महत्त्वाची साधने आणतात. यावर खर्च करणे त्यांना गरजेचे वाटते. तसेच सण समारंभ यांच्यावर खर्च होतो. म्हणजे त्यांना

जीवन आनंददायी जगण्यासाठी पोटभर अन्न हवे असा विचार न करता ते इतर खर्चांना महत्त्व देतात. भारतात तर अनेक गरीब आज काटकसर करून भविष्यात मुलांच्या खर्चाची तजबीज करून ठेवतात. म्हणजे अन्न कमी घेतले तरी हरकत नाही असे त्यांना वाटते.

रॅग्नर नर्क यांनी जे दारिद्र्याचे दृष्टचक्र मांडले ते बॅनर्जींना पूर्णतः मान्य नाही. गरीब व्यक्ती उपासमारीमुळे गरिबीच्या

दृष्टीचक्रात अडकत नाही परंतु पौष्टिक अन्नाच्या अभावामुळे मात्र त्यांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. बॅनर्जीच्या मते गरिबांना सवलतीत अन्नपुरवठा केला जाते. परंतु तो पौष्टिक नसतो परिणामी कार्यक्षमतेवर त्याचा परिणाम होतो.

असे असले तरी प्रस्तुत शोधनिबंधात अन्न, दारिद्र्य आणि आरोग्य या समस्येवर प्रकाशझोत टाकण्यात आला आहे.

भारतातील लोकसंख्येचे आरोग्य सुधारण्यासाठी पौष्टिक अन्न पुरवठा होणे गरजेचे आहे त्यासाठी दारिद्र्य कमी होणे आवश्यक आहे. आज सरकारी आकडेवारीनुसार देशात सुमारे 25 टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखालील आहेत.

अन्न दारिद्र्य कमी करणे ही पहिली गरज आहे:

भारताने आपली लोकसंख्या ही राष्ट्रीय विकासासाठी प्रमुख संभाव्य संसाधन मानली आणि मानव संसाधन विकासासाठी योग्य पोषण आणि आरोग्याचे महत्त्व ओळखले. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ४७ मध्ये असे नमूद केले आहे की राज्य आपल्या लोकांचे पोषण आणि जीवनमानाचा स्तर वाढवणे आणि सार्वजनिक आरोग्यामध्ये सुधारणा करणे हे त्यांच्या प्राथमिक कर्तव्यापैकी एक आहे.

१९५० आणि ६० च्या दशकात भारत जहाज – तोड - तोड अस्तित्वात होता. तांदूळ आणि गव्हाच्या उच्च उत्पादक वाणावर संशोधन आणि विकास आणि प्रयोगशाळे पासून जमिनीवरील कृषी विस्तार शिक्षणामध्ये गुंतवणूक हरित क्रांतीची सुरुवात झाली. दशकात भारताने अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता प्राप्त केली यामुळे भारताला अन्न कार्यक्रम सुरू करता आला आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली द्वारे अनुदानित किमतीत अन्नधान्य उपलब्ध झाले. २०१३ मध्ये

भारताने राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा (NFSA) लागू केला. जो कायदेशीर हक्क म्हणून लोकसंख्येच्या दोन तृतीयांश लोकांना अनुदानित अन्नधान्य प्रदान करतो. कोविड महामारीच्या काळात. NFSA अंतर्गत तरतुदीचा वापर ज्यांना गरज आहे अशा सर्व व्यक्तींना मोफत अन्नधान्य प्रदान करण्यासाठी करण्यात आले; यामुळे तीव्र अन्न सुरक्षितता रोखली गेली भारताने दारिद्र्य निर्मूलन आणि अन्नसुरक्षेसाठी MDG उद्दिष्ट साध्य केले. जागतिक आणि भारतीय अंदाज सुचित करतात की हवामान बदलाचा प्रतिकूल परिणाम असूनही, भारत २०३० पर्यंत अन्नसुरक्षित राहण्याची शक्यता आहे.

आरोग्याचे दृष्टीचक्र: चांगले आरोग्य हे केवळ लोकांद्वारे अंतरीकरीत्या मूल्यवान नसून राष्ट्रांना नवीन आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी आणि विविध मार्गांद्वारे गरीबी कमी करण्यास मदत करते. म्हणून लोकांचे आरोग्य सुधारणे हा विविध राष्ट्रीय आणि नवीन आंतरराष्ट्रीय एजन्सीच्या धोरणाचा मध्यवर्ती भाग बनला आहे. दारिद्र्याचा आरोग्यावर परिणाम होतो.

दारिद्र्य आणि खराब आरोग्य यांचा अविभाज्य संबंध आहे. दारिद्र्याचे अनेक कारण आहेत. सामाजिक बहिष्कार, शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी आणि कमी उत्पन्न हे सर्व संधी कमी करण्यासाठी एकत्र काम करतात परिणामी आरोग्याचा धोका निर्माण होतो.

दारिद्र्याचा संबंध अनेक आरोग्य विषयक परिस्थितीशी जोडला गेला आहे. ज्यामध्ये दीर्घकालीन आजार, दुखापत, वंचित बालकांचा विकास, तणाव, चिंता, नैराश्य आणि अकाली मृत्यू यांचा समावेश आहे.

आरोग्य हे अनेक दृष्ट चक्राच्या मुळाशी असते. पौष्टिक, पोटभर अन्न मिळाले तर आजारपणाचा दर कमी होईल व कार्यक्षमता सुधारून उत्पन्न पातळी वाढेल. दारिद्र्यरेषेखाली लोकांना सेवा मोफत असाव्या असे वाटते, परंतु मोफत सेवांची किंमत त्यांना नसते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे आरोग्याबाबतची उदासीनता. आरोग्य हे अनेक दृष्ट चक्राचे कारण असते. रोग्याचे प्रमाण कमी करून सुदृढ पिढी निर्माण व्हावी यासाठी लोकांनी उपलब्ध आरोग्य सुविधांचा लाभ घ्यावा. भारतामध्ये आजारावरील खर्च कमी करण्यासाठी त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्याचा परिणाम असा होतो की दरडोई उत्पन्न घटते म्हणून यापासून दूर राहण्यासाठी लोकांनी थोडाफार आधी खर्च केला तर त्याची आजारापासून मुक्तता होईल व निश्चित दरडोई उत्पन्न वाढेल. म्हणजेच दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत असलेल्या लोकांच्या विचार प्रणालीतील बदल होणे अपेक्षित आहे.

समारोप: भारतातील दारिद्र्य आणि आरोग्याचे दृष्टचक्र अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की भारतात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात असून त्याचे प्रमाण अलीकडच्या काळात घटले आहे.

दारिद्र्याचे व आरोग्याचे नाते घनिष्ठ असून आरोग्यातील वाढ ही दारिद्र्य कमी करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरते. दारिद्र्याचा भारतीय नागरिकांच्या आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतो. याचा भारतीय समाज व्यवस्था, अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट प्रभाव पडतो. याचा प्रत्यय आपणास येतो याबाबत शंका नाही.

भारतामध्ये विकासात्मक दृष्टिकोनातून सरकारने बऱ्याच योजना पूर्ण केल्या नंतर ही देशात २१.९ टक्के दरिद्री लोक अबाधित असणे म्हणजे देशाचा सर्व समावेशक विकास झालेला नाही.

दरिद्री लोकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी ज्या प्रकारे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे ते काही प्रमाणात कमी पडतात तर काही ठिकाणी लोकांची मानसिकता त्या प्रयत्नांमध्ये बाधा निर्माण करतात. यासाठी लोकांचे सहकार्य याची नितांत गरज आहे.

संदर्भ:

1. Speech by Dr. Banarji in Jaypal festival, 27th Jan 2020.
2. अभिजीत बॅनर्जी, एस्थर डुफलो- गरिबीचे अर्थकारण अनुदान – अतुले कहाते, मनोविकास प्रकाशन.
3. अर्थसंवाद – जाने – मार्च २००९.
4. Bhargava B.K. / Vandana Seth, - 'Indian economy' Sultan Chand and sons. New Delhi, PP183.
5. Indian economy, Rudra Datta Sundaram, S. Chand publication.
6. नियोजन आयोग, भारत सरकार. दहावी पंचवार्षिक योजना २००२ – २००७.
7. वडेर विरेंद्र 'दारिद्र्य संकल्पना मापन व वास्तव' शिवार्थ स्मरणिका २०१३.

Cite This Article: प्रा. डॉ. पाटील सा. भा. (2025). भारतातील दारिद्र्य व आरोग्याचे दृष्टचक्र. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number I, pp. 113–115).